

Літератури світу: поетика, ментальність і духовність : [зб. наук. праць] / гол. ред. С. Ковпик. – Кривий ріг : ДВНЗ «криворізький національний університет», 2015. – Вип. 5. – С. 58–71.

УДК 821.161.2–93.09

Кизилова В.В.

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри філологічних дисциплін
ДЗ «Луганський національний університет
ім. Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

**ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕТЕКТИВУ
ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА
(специфіка змісто- і форматворчих чинників)**

У статті розглянуто жанрові модифікації детективних повістей для дітей та юнацтва українських письменників межі XX – XXI століть, їх особливості, основні об'єкти зображення. Зроблено акцент на специфічних ознаках детективу для юного читача, авторських інноваціях, версіях розбудови актуальних тем і проблем, особливостях реценції.

Ключові слова: література для дітей та юнацтва, проза, детектив, жанр, жанрова модифікація.

В статье рассматриваются жанровые модификации детективных повестей для детей и юношества украинских писателей конца XX – начала XXI столетий, их особенности, основные объекты изображения. Сделано акцент на признаках детектива для юного читателя, авторских инновациях, особенностях рассмотрения актуальных тем и проблем, специфике рецепции.

Ключевые слова: литература для детей и юношества, проза, детектив, жанр, жанровая модификация.

The article examines the genre of detective novel modifications for children and young Ukrainian writers of the late XX - early XXI centuries, their characteristics, the main objects of the image. To focus on signs of a detective for young readers, copyright innovation, especially considering relevant topics and issues, specifics of reception.

Key words: literature for children and youth, prose, detective, genre, genre modification.

Новітня література для дітей та юнацтва – явище багате й розмаїте. Розрахована на особливого читача, наділеного комплексом вікових, психофізіологічних характеристик, вона демонструє спектр різножанрових утворень, розрахованих на сприйняття дитини чи підлітка і здатних задовольнити їх запити: цікавий перипетійний сюжет, атмосфера гри, таємниці, численні пригоди персонажів й водночас пізнавально-інформативний компонент, ненав'язливий діалог з важливих і актуальних для цієї вікової категорії тем. Пригодницько-історичні, пригодницько-шкільні, пригодницько-фантастичні повісті й оповідання, синтетичні казкові утворення (повість-казка, казка-притча й ін.) – ті жанрові різновиди, що здобули популярність в дитячому середовищі. З-поміж них особне місце посідає детектив – *«різновид пригодницької літератури, що належить до паралітератури. Це передусім прозові твори, зовнішній сюжет яких послідовно розкриває певну заплутану таємницю, пов'язану зі злочином та його розслідуванням, а внутрішній є когнітивною історією розв'язання логічної задачі»* [ЛЕ 2007: 271].

Оригінальні концепції детективу представлені в роботах А. Бритікова, А. Вуліса, М. Вольського, М. Скалицької, Ю. Щеглова та ін. Класифікацію детективної прози з урахуванням його форм і різновидів здійснила Ганна Лещенко [Лещенко 2003]. Людмилою Кицак [Кицак 2013] проаналізовано становлення й розвиток детективу в українській літературі, побіжно звернуто увагу на специфіку творів для юного читача. Розмаїття детективів для дітей (твори Вс. Нестайка, Лесі Ворониної, А. Кокотюхи, Ірен Роздобудько, Зірки Мензатюк та ін.), недостатня увага до них наукової думки спонукає до осмислення їх жанрових модифікацій, виявлення авторських інновацій, версій розбудови актуальних реципієнту тем.

Одним із варіантів детективу в літературі для дітей та юнацтва є т.зв. *«шкільний» детектив*, що характеризується «шкільним» хронотопом, персонажами-учнями, розв'язанням проблем, тісно пов'язаних із шкільним середовищем. Так, у детективній повісті Вс. Нестайка «Таємничий голос за

спиною» сюжет замішаний на загадковому зникненні зі школи хлопців-п'ятикласників Вітасика Дорошенка й Вітасика Граціанського. Етапи розслідування, що ведуть два капітани-слідчі, зафіксовано в розділах твору, що, утім, репрезентують й інший план розповіді, котрий лежить у площині стосунків дітей. Автор звертає увагу на гостроту дитячого трактування соціальної нерівності, що травмує вразливу дитячу душу Вітасика Дорошенка. Він ніколи не виїжджав далі села Війтівці на Вінничині, а про Ніццу, Біаріц і Марсель ніколи не чув. Натомість Граціанський об'їздив з батьками узбережжя Чорного моря, одягнений у фірмовий одяг, мешкає в квартирі з фінською сантехнікою, і це викликає заздрість і захоплення однокласників.

Кульмінацією у стосунках двох хлопців, що згодом призведе до зникнення Дорошенка, стала поява в класі Граціанського з плеєром: *«О! То була бомба не лише для Вітасика. Для всього класу. Плеєр у п'ятикласника! Граціанський великодушно дав послухати всім – без винятку. Кожен натягав маленькі навушники і завмирав на хвилину з роззявленим ротом»* [Нестайко 1990:11]. Формування Дорошенка як особистості показано крізь показ певних подій, ситуацій та етапів ініціації, що супроводжуються стражданнями, відчаєм, сумнівами, тривогами, ревнощами, викликаними появою Граціанського, першою закоханістю в Милочку Петриківську, ніяковінням.

Вс. Нестайко у повісті вдається до використання мотиву пошуку власної ідентичності. Віднайти себе Вітасику допомагає зужитий письменником прийом реінкарнації. Дорошенко, зайшовши до туалетної кімнати, стає Вітасиком Граціанським. Таємничий голос за спиною хлопця враз перетворив його на свого антагоніста, дав можливість прожити кілька днів у його тілі. Ця фабульна подія засвідчена парадигмами сюжетних ситуацій, виписаних у дусі детективної прози.

Соціальні типи й життєві ситуації з різноманітними побутовими дрібницями на кшталт шпротів і кока-коли на обід в родині Граціанських і міркувань батька Вітасика Дорошенка, що головне в житті «не різний мотлох, а трудове виховання», допомагають читачу скласти картину життя людей різних прошарків.

Слушним у такому разі видається міркування Марини Костюхіної щодо специфіки дитячого детективу: *«...в усіх злочинах автор детективу бачить вияв вічних людських вад... І в цьому розумінні детектив можна сміливо прописати у відомство „моральної” літератури з її ідеями рівності усіх перед приписами моралі»* [Костюхіна 2013]. Уособленням моральних чеснот у творі виступає насамперед дід Гогоня, який послідовно дотримується принципів чесності, мудрості, порядності, справедливості, доброти, як і батьки Вітасика Дорошенка, капітани міліції, учителька Регіна Ігнатіївна, водій вантажівки, який врятував Вітасика.

М. Вольський, розмірковуючи над приналежністю того чи того твору до детективу, акцентує увагу на таких його жанрових ознаках, як наявність загадки, стереотипність поведінки персонажів, особливі правила побудови сюжету, що засвідчують гіпердетермінованість світу. При цьому дослідник вважає, що справжній детектив побудований набагато складніше. Він має кілька ліній, першу з яких утворює загадка і все, що з нею пов'язане, решту – особливі «позазагадкові» елементи сюжету. За відсутності головної сюжетної лінії твір перестане бути детективом, за відсутності додаткових – детектив із повноцінного твору перетвориться на ребус [Вольський 2013]. Ці характеристики відповідають детективу Вс. Нестайка «Таємничий голос за спиною» з його головною загадкою – зникненням Вітасика Дорошенка, розслідуванням, що передбачає допити свідків, «відпрацювання» різних версій, стеження за підозрюваними, переслідування, логічні висновки капітанів міліції, що випливають із фактів, які потрапляють у їхнє поле зору, тощо.

Водночас у творі представлені й кілька інших подієвих рядів: стосунки головних героїв з однокласниками, батьками й учителями, перша романтична закоханість Дорошенка в Милочку Петриківську та ін. Задля того, щоб комфортно почувати себе таким, який ти є, Дорошенку довелося пережити чимало пригод, що виписані у творі з притаманними нестайківському стилю прийомами комічного, фантазії, пріоритетом розваги, інтриги, гри в кожній сюжетній

ситуації. Зазнаючи щоразу нових випробувань, герой наскрізної сюжетної інтриги повісті переживає тривалий процес становлення особистості.

Прикладом *психологічного детективу* може стати повість А. Кокотюхи «Полювання на золотий кубок». В основу її сюжету покладена історія спланованого викрадення золотого кубка, який мають вручити кращому юному спортсмену після проведених змагань. Про злочинний план викрадення кубка дізнаються Денис Черненко й Максим Білан, випадково підслухавши розмову ймовірних злочинців у спортивній роздягальні. Аби не стався злочин, хлопці об'єднують свої зусилля на пошук викрадачів, самі на час розслідування переховують кубок, рятуючи в такий спосіб цінну річ від справжнього викрадення.

Твір вибудований відповідно до конструктивних канонів детективу; його фінал – завершення розслідування, викриття підступних планів Володьки Завгороднього, повернення до школи золотого кубка. Автор у повісті розкриває перед реципієнтом грані підліткового життя з притаманною цьому віку атмосферою, своєрідними стосунками дітей, учителів, батьків, конфліктами міжособистісного спілкування. Репрезентуючи двох головних героїв – Дениса Черненка й Максима Білана, – письменник обіграє особливості їх характерів (використовуючи при цьому елементи психологізації), так що перед читачами постають не сварки й суперечки підлітків, а передусім взаємодія антиподів. Антитеза допомагає письменнику акцентувати увагу на відмінностях персонажів (і в психологічному, і в соціальному, і в моральному зрізі) з тим, щоб підкреслити індивідуальність героїв.

Психомодель особистості Дениса розкривається за допомогою перебігу переживань хлопця, його внутрішнього стану, виявлених засобами мовленнєвої форми вираження характерів. На думку Світлани Присяжнюк, монологи, діалоги, внутрішнє мовлення персонажів є переконливим засобом психологізму [Присяжнюк 2006:16]. А. Кокотюха наповнює репліки героїв глибоким психологічним підтекстом, передає не лише певну інформацію, а й стан героїв, їх

темперамент. Задля ілюстрації наведеного припущення варто згадати епізод першого візиту Дениса на квартиру Білана з метою вироблення концепції розслідування зникнення золотого кубка: *«Тим часом Максим уже по-хазяйськи налив води в електричний чайник, і поки вона кипіла, приніс дві чашки і пакетики з чаєм.*

– *Вибачай, у мене тут по-похідному. Взагалі я заварний люблю.*

– *Мені до лампи, – буркнув Денис. Йому чомусь не хотілось пояснювати, що вдома вони заварюють лише пакетики, причому – по кілька разів.*

– *Дарма. Знаєш, існує багато різних сортів чаю...*

– *Коротше, – грубувато обірвав його Денис. – Ми сюди про чай говорити прийшли?*

– *Згоден, – кивнув Максим, наливаючи окріп у чашки. – Поговоримо про те, що хочуть украсти з нашої школи» [Кокотюха 2008:27].*

Короткі обірвані репліки Дениса акцентують увагу на вразливості душі хлопця, його невпевненості в собі, усамітненості, меншвартості. Його виклична поведінка, бажання помститися Максиму за неправильну підказку на уроці історії (на початку твору) спровоковані здебільшого комплексом психологічних проблем, першопричини яких закорінені в різній соціальній приналежності персонажів. Своєю поведінкою Денис немовби захищається від Максима, а відтак, від усього світу. Тому невипадково репліки персонажа резюмовані словами автора, що мають згрубілий відтінок: *буркнув, визвірився, підозріло поцікавився, грубувато обірвав, лиховісно сказав* тощо.

Детективна пригода, у вир якої були втягнуті підлітки, – шлях до їх взаємопорозуміння. Еволюція стосунків героїв показана автором передусім у процесі розслідування злочину, що незабаром має статися у школі. З цією метою А. Кокотюха використовує як інтервентну (внутрішню), так і екстервентну (зовнішню) форми втілення психологізму: внутрішні монологи, жести, рухи персонажів, психологічне авторське зображення тощо.

Автор не тішить читача ілюзією повного примирення двох психотипів. Завершивши розслідування, герої не стали щирими друзями, вони навчилися спілкуватися один з одним, чути і прислухатися один до одного, поважати чужі думки. А. Кокотюха в такий спосіб продемонстрував реципієнту універсальну модель буття: важливо не змінити світ, а поглибити його розуміння, запропонувати можливості реального вибору як поведінки, так і вчинків у соціумі, механізми співіснування в одному середовищі.

В основу твору І. Жиленко «Новорічна історія про двері, яких нема, і про те, як іноді корисно помилятися номером» покладено сюжет детективної повісті, на тлі якого розгортаються казкові події. Напередодні Нового року з музею прикладних мистецтв зникла фігурка «Маленького Моцарта», про що директор музею сповістив міліцію. Хід подальших подій зумовлений елементами детективної гри: директор помиляється номером і натрапляє на детектива-чарівника, якому історія про викрадення фігурки вже відома. Напруженість, несподівані повороти подій, збіги обставин рухають сюжет повісті. При цьому гра в творі ускладнена, часто набуваючи форми гри смислами, охоплюючи кілька жанрових пластів: детективний, казковий, історичний, філософський, які набули в тексті твору органічного синтезу.

Детективна лінія розгортається навколо розслідування викрадення фігурки Моцарта. Казкова – пов'язана з подіями за таємничими дверима, які то з'являються, то зникають на останньому поверсі будинку. Тут мешкає одна з головних персонажів твору – восьмирічна Оріся. Невеличкі темно-коричневі двері – вхід до ірреального світу, у якому час змінюється за допомогою натиску на чарівну кнопку, а в дзеркалі, можна побачити все, що діється на вулиці, у сусідній квартирі, у таємничому лісі й навіть у квартирі Орісі. За таємничими дверима мешкає Діодор Аристархович, Великий Охоронець Скарбів, «чарівник, який виконує обов'язки приватного детектива». Письменниця з перших сторінок наголошує на тому, що *«чарівники мають право втручатися лише там, де люди зовсім безсилі. Поки що – безсилі. Адже кожне добре чаклунство складається з*

великого знання і великої доброти. Коли людина досягає великого знання і великої доброти – вона стає чарівником. Знання без доброти – це справжнє нещастя, воно може породити лише злих чаклунів» [Жиленко 1986:8]. Змістове навантаження наведеного фрагмента виразно демонструє особливе образне мислення письменниці; апеляція до умовності тут підпорядкована осмисленню екзистенційних питань, увиразнює авторську художньо-світоглядну концепцію.

Два світи – умовної реальності й казки – у творі часто «накладаються» один на один. Детективно-казкову історію показано одночасно через сприйняття дівчинки Орисі й автора-оповідача, тому не випадковим є порушення вічних питань доброти, милосердя, гармонії, що симптоматично для еволюції естетичної свідомості другої половини ХХ ст.

Рецептивні та інтерпретаційні можливості повісті-казки розширюються історією про Самотнього Чоловіка (розділ 19), що не має нічого спільного ні з детективною лінією, ні з казковою. Цей своєрідний філософсько-психологічний «конспект» висвітлює відчужений стан світу, позбутися якого можна лише в казці. Йдеться про безликість. Невипадково Самотній Чоловік не має імені. Його історія завершиться щасливо завдяки тому, що він врятував покинутого своїми господарями собаку Рекса.

У повісті-казки дві розв'язки. Перша – зовнішня, подана згідно з вимогами детективного жанру: викрадачі Моцарта знайдені й ув'язнені, Орися з Тимчиком визволені, слідство завершено. Друга – внутрішня, має морально-філософський характер: з останнім ударом годинника під Новий рік зникають усі чарівні герої, чарівна кімната за дверима й лишаються щасливими усі мешканці будинку – Орися й Тимчик, батьки Орисі, її бабусі, сусіди й навіть Самотній Чоловік; утверджується радість буття.

Детективна повість-казка Ірини Жиленко демонструє творчу манеру письменниці, духовна енергетика якої заглиблена в душу людини, повноту людського буття, його світла й добра. Зовнішній і внутрішній дискурси твору, апеляція до умовності, поглиблений психологізм, лірична тональність

увиразнюють авторську свідомість, свідчать про оригінальність підходів щодо осмислення онтологічних проблем.

«Ковалі щастя, або Новорічний детектив» Вс. Нестайка – *розважальна казка-детектив*. Вона репрезентує читачеві історію викрадення чарівного мішка із щастинками-золотинками, Ковалів Щастя, золотого ковадла. Різноманітні версії у процесі розслідування, переслідування злочинців, їх арешту занурюють читача в лабіринт «кримінальних» подій, у такий спосіб розважаючи його й надаючи оповіді емоційної зарядженості. Специфічні особливості детективу органічно поєднані з казковим забарвленням твору, у якому повсякчас про себе нагадує атмосфера дива: чаклування, перевтілення, фантастичні пригоди, миттєві переміщення персонажів у просторових координатах тощо. Синтез казки й детективу дав можливість запропонувати читачам (дітям дошкільного та молодшого шкільного віку) зразок своєрідної креативної гри, у якій мета досягається завдяки органічній співдії автора, персонажів і реципієнта з використанням кмітливості, казкового антуражу, незвичних речей і обставин.

Автором *фантастичних детективів* для дітей є Леся Воронина. Серія «Суперагент 000» репрезентує читачеві супергероя – Гриця Мамая, котрий розплутує найзагадковіші злочини, перемагає найпідступніших ворогів і рятує світ від неминучої загибелі. Особливостями серії є опозиційний поділ персонажів, наділення героїв надприродними властивостями, наявність героїв-звірів, унікальні методи розслідування (гіпноз, чарівні сили, Інтернет, комп'ютер). Динамічність розгортання подій, несподіванки, небезпечні, проте веселі й захоплюючі пригоди, оригінальні сюжетні ходи, яскраві персонажі сприяють активізації читацької уваги, захопленню й захвату інтригою, встановленню паритетних стосунків дорослого автора й дитини-реципієнта.

Повість Зірки Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» – *містичний детектив на історичну тему*. Минувшина в ній показана через захоплюючу детективну подорож, пошуки історичної реліквії, оригінальний міфологізм, гумор із уславленням козацької героїки та етики.

Родина Руснаків разом із другом дядьком Богданом розшукує таємничу козацьку шаблю, яку незабаром злочинці мають продати за кордон. Письменниця схрещує реальне й умовно-фантастичне начала, що, активно функціонуючи в тексті, взаємодоповнюються. Основна увага у творі приділена місцям зупинок родини, де ведуться пошуки старовинної козацької шаблі. Наталочка, головна героїня повісті, знайомиться з історичними місцями України не зі сторінок шкільних підручників, а наяву. Читач же, спостерігаючи за карколомним перебігом подій твору (розслідування, переслідування, таємниці, слідство) на ходу «ковтає» інформацію про Берестечко, де 1651 р. відбулась битва козаків із поляками, Дубно, Тараканівський форт, Олеський замок – резиденцію колишніх польських королів, Кам'янець-Подільську та Хотинську фортеці, Козацькі могили неподалік Берестечка.

Зірка Мензатюк наголошує на цінності історичних пам'яток, їх важливості для сучасного українця; утім, робить це ненав'язливо, так, що читач уважно стежить за перебігом детективних колізій твору й водночас відчуває героїчну атмосферу простору, на тлі якого ці події розгортаються: *«У теплому небі над ними шугали ластівки, за Іквою кумкали жаби, пахло вечором, літом і ще чимось незбагненим, що не мало імені, але витало в повітрі – присмак небезпеки, шал боїв, що колись тут відкипіли»* [Мензатюк 2006:40].

Історичні факти козацьких часів виступають додатковим елементом твору у вигляді видінь Наталочки, наділеної багатою уявою. Завдяки міфологізації й містифікації простору (потаємна кімната в Олеському замку, підземелля в Дубні, чорти, привиди, відьми й відьмаки), авторка стирає межу між реальним і умовним, робить перехід з однієї площини в іншу практично непомітним. Прийоми художньої умовності сприяють синтезу різнопланових подій і різних часових вимірів: *«Їх [козаків – В. К.] стояло три сотні на пагорбі, що, мов острів, височів серед болота. Старого важко було пізнати: чуб розметався, сорочка розхристалася, очі палали, а шабля в руці мигтіла, як блискавка. Поляки насідали, козаки відбивалися, не відступаючи ні на крок. [...] І враз вона*

[Наталочка – В. К.] збагнула. Козаків перемогли. Але не покорили! Вони гинули, не піддавшись, не схилившись, лишаючи по собі невмирущу славу!» [Мензатюк 2006:76–79]. Авторка не надуживає побутописанням минулих часів і не має на меті достовірно передати колорит епохи. Основне її завдання – героїзація подій минулого, формування в юного читача почуття патріотизму, гордості й любові до рідної землі.

Як бачимо, детектив для дітей та юнацтва має розгалужену систему жанрових модифікацій, в яких виразно протупають ознаки власне детективу для цієї вікової категорії: динамічність сюжету, мотиви таємниці, загадки, переслідування, численні пригоди, яскраві персонажі. Експлуатуючи основні жанрові канони, письменники діалогізують з юним читачем з важливих і актуальних для нього тем. Варто наголосити на тенденції наповнення оповідної форми арсеналом тих засобів і прийомів (внутрішні монологи, жести, рухи персонажів, психологічний підтекст мови персонажів, ретардація та ін.), що дають підстави говорити про неї не як про канонічну модель «масової детективної літератури» для розваг, а як про таку, що дозволяє у звичному комунікативному форматі актуалізувати важливі для них проблеми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вольский 2013 – Вольский Н. Загадочная логика. Детектив как модель диалектического мышления. Ч. 1. [Электронный ресурс] / Вольский Николай. – Режим доступа:
<http://literra.websib.ru/volsky/1252>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 09.09.13.
2. Жиленко 1986 – Жиленко І. Новорічна історія про двері, яких нема, і про те, як іноді корисно помилятися номером / Ірина Жиленко. – К. : Веселка, 1986. – 126 с.
3. Кицак 2013 – Кицак Л.В. Жанр детективу в сучасній українській літературі : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01

- „Українська література“ / Кицак Людмила Вікторівна; Київський ун-т ім. Бориса Грінченка. – К., 2013. – 20 с.
4. Кокотюха 2008 – Кокотюха А. Полювання на золотий кубок / А. Кокотюха. – К. : Грані-Т, 2008. – 80 с. – (Серія „Дивний детектив – 08“).
 5. Костюхина 2013 – Костюхина М. Дела и ужасы детского детектива [Электронный ресурс] / М. Костюхина. – Режим доступа: <http://lit.1september.ru/articlef.php?ID=200700611>. Загл. с экрана. – Дата обращения: 09.09.13.
 6. Лещенко 2003 – Лещенко А. В. Поэтика детективного повествования в творчестве Дэшила Хэммета : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.04 / Анна Вениаминовна Лещенко ; Черкасский гос. технол. ун-т. – Черкассы, 2003. – 172 с.
 7. ЛЕ 2007 – Літературознавча енциклопедія : у 2 т. – К. : Вид. центр „Академія“, 2007. – (Серія „Енциклопедія ерудита“). – Т. 1 : А (аба) – Л (лямент) / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – [Б. м.] : [Б. в.], 2007. – 608 с.
 8. Мензатюк 2006 – Мензатюк З. Таємниця козацької шаблі : пригодницька повість : для дітей мол. шк. віку / Зірка Мензатюк. – Л. : Вид-во Старого Лева, 2006. – 160 с.
 9. Нестайко 1990 – Нестайко В. З. Таємничий голос за спиною : неймовірні детективи для серед. шк. віку : повісті / В. З. Нестайко. – К. : Молодь, 1990. – 304 с.
 10. Присяжнюк 2006 – Присяжнюк С. С. Психологізм дитячих оповідань Володимира Винниченка (принципи і засоби зображення характерів) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література“ / Присяжнюк Світлана Степанівна ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2006. – 20 с.